

درآمدی بر موقوفات زنان

* مهدی مهریزی

چکیده

بررسی موقوفات زنان یکی از محورهای نشان دادن نقش زنان در تمدن اسلامی است این مقاله به عنوان درآمدی بر این مسأله تحریر شده است. در این نوشته نخست کتب و مقالات تحریر شده در معرفی موقوفات زنان گزارش شده و سپس به معرفی ۱۳۷ زن واقف در ایران و جهان عرب پرداخته است. پایان بخش این مقاله تحلیل و بررسی موقوفات زنان از جهت نسبت آن با موقوفات مردان، پراکندگی موقوفات زنان در قرون مختلف، موارد وقف شده و نیز موقوف علیهم می باشد.

کلیدواژه‌ها:

وقف، زنان، تمدن اسلامی.

* عضو هیئت علمی واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی، رییس پژوهشکده علوم و معارف حدیث

در آمد

یکی از عناصر تأثیرگذار و متغیرهای تحولات فرهنگی و اجتماعی در میان مسلمانان، نهاد وقف به‌شمار می‌رود و به سخن دیگر یکی از متغیرهای بررسی تمدن اسلامی نهاد وقف است در این میان اگر بخواهیم جایگاه زنان را در تمدن اسلامی و یا تحولات اجتماعی و فرهنگی تحلیل کنیم ناچار به مسأله موقوفات زنان نیز می‌رسیم که باید آن را از زوایای گوناگون کاوید. این نوشتار تلاش می‌کند چشم‌اندازی را از مسأله موقوفات زنان به دست دهد و زمینه بحث‌های علمی و تحلیلی را فراهم آورد.

پیش از ورود به بحث لازم است یادآوری گردد که در میان آثار فراوانی که در زمینه وقف در میان مسلمانان تدوین شده و تعداد مقالات و کتب و پایان‌نامه‌ها به بیش از ۵۰۰ عنوان می‌رسد،^۱ کم‌تر از پانزده عنوان کتاب و مقاله به بررسی موقوفات زنان اختصاص دارد و این حکایت می‌کند که این مسأله دغدغه ذهنی پژوهشگران و نویسندگان نبوده است با اینکه بخش قابل توجهی از موقوفات در جهان اسلام، توسط زنان صورت گرفته و می‌توان ادعا کرد که نزدیک

به ۲۰ درصد از کل موقوفات از آن زنان مسلمان بوده است. این نوشتار که درآمدی است بر این مسأله، نخست مروری بر مکتوبات به چاپ رسیده (اعم از کتاب و مقاله) در زمینه موقوفات زنان دارد و سپس تلاش می‌کند گزارشی اجمالی از موقوفات زنان براساس فهراس موجود به دست دهد و در پایان نیز تحلیل اجمالی از وقفیات زنان ارائه خواهد داد. بر این اساس مباحث این نوشته در سه بخش تنظیم می‌شود:

یکم. مرور منابع

دوم. گزارش موقوفات زنان

سیم. تحلیل و ارزیابی از وقفیات زنان

یکم. مرور منابع

تا آنجا که نگارنده جستجو کرده تاکنون دو کتاب مختصر و دوازده مقاله در گزارش موقوفات زنان به چاپ رسیده است که گزارشی اجمالی آن به ترتیب زمان نشر از این قرار است:

۱. کتاب **وقف فاطمه خاتون**، مدیریة اوقاف دمشق، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م. این کتاب کم‌حجم حاوی وقف‌نامه فاطمه خاتون دختر محمدبیک سلطان ملک شاه است که در سال ۹۷۴ قمری تحریر شده است.

۶. نسخه‌شناسی یک جلد قرآن نفیس، قربان عزیززاده، میراث جاودان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۶ ش.

واقف این نسخه فاطمه مادر شاه سلیمان صفوی است.

۷. وقف‌نامه‌های بانوان در دوره صفوی، نزهت احمدی، میراث جاودان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۶ ش.

در این مقاله چند وقف از زنان عصر صفوی معرفی شده است.

۸. وقفیه للامیره ساره، ذو الحجه ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۷ م.

در این مقاله متن وقف‌نامه و تصویر قسمتی از آن با تحلیل اجمالی درج شده است.

۹. زنان واقف در تهران عهد قاجار، کریستف ورنر، ترجمه نسیم مجیدی قهرودی، میراث جاودان، سال هفتم، شماره ۴، زمستان ۱۳۷۸ ش.

سه زن واقف به همراه تصویر متن وقف‌نامه‌ها و تحلیلی از آن در این مقاله مندرج است.

۱۰. اوقاف قراختایان کرمان، نمونه‌ای از اقدامات وقفی فرمانروایان زن در تاریخ ایران، میراث جاودان، سال هشتم، شماره ۱، بهار ۱۳۷۹ ش.

۲. مسجد امیر چقماق یزد و موقوفات آن، فصلنامه میراث جاودان، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۲ ش.

در این مقاله بخشی از وقف‌نامه مسجد فوق که واقفان آن امیر جلال‌الدین چقماق و همسرش بی‌بی فاطمه خاتون می‌باشند، آورده شده است.

۳. چهار وقف‌نامه از چهار مدرسه اصفهان در دوره صفوی، نزهت احمدی، میراث اسلامی ایران، دفتر سوم، ۱۳۷۵ ش.

از این چهار وقف‌نامه واقف سه مورد آن زنان می‌باشند که متن وقف‌نامه‌ها در این مقاله آورده شده است.

۴. وقف‌نامه مدرسه و مسجد دروازه دولت، علی اکبر خان محمدی، میراث جاودان، سال چهارم، شماره ۲، تابستان ۱۳۷۵.

واقف این موقوفه جهان خانم ملقب به مهد علیا از نواده‌های دختری فتحعلی شاه می‌باشد. قسمت‌هایی از وقف‌نامه به همراه نسخه‌شناسی در این مقاله درج شده است.

۵. دو وقف‌نامه از دو زن زبیده بیگم و گوهر شاه خانم، نزهت احمدی، میراث اسلامی ایران، دفتر ششم، ۱۳۷۶ ش.
این مقاله حاوی متن وقف‌نامه‌ها و زندگی‌نامه مختصر واقفان می‌باشد.

دوم. گزارش موقوفات زنان

چنانکه در آغاز مقاله یاد شد، فهرست وقفیات زنان به تفکیک به چاپ نرسیده است همانگونه که در فهرست موقوفات نیز این تفکیک دیده نمی‌شود. بلکه در برخی از کتب در ضمن فهرس پایانی نام زنان واقف فهرست شده است. در اینجا براساس فهرس و آثار مرتبط دیگر گزارشی ابتدایی از موقوفات زنان ارائه می‌گردد و اذعان داریم که این گزارش بسیار ابتدایی است و نیاز به فحوص و جستجوی بیشتر دارد. در این گزارش نام زنان، موقوفه، سال وقف و مورد مصرف وقف به اجمال یاد می‌شود. این موارد در دو قسمت ایران و کشورهای عربی گزارش می‌شود.

الف. ایران

۱. خاتون جان، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف قرن یازدهم قمری، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۲
۲. جهان بانو بیگم بنت امیر قاسم‌بیک، ترجمه‌ای از قرآن کریم، قرن یازدهم قمری، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۳
۳. گلنار خانم صبیّه حضرتقلی چوله‌ای،

گزارش وقفیه‌های سه زن از این دوره در این مقاله ثبت شده است.

۱۱. دو موقوفه از زنان خاندان علم، زهرا طلایی، میراث جاودان، سال نهم، شماره ۳ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۰ش. متن دو وقف‌نامه به‌همراه تصویر آن در این مقاله مندرج است.

۱۲. زنان واقف در پایتخت صفوی، زهت احمدی، مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، اسفند ۱۳۸۰.

تحلیلی از اوقاف زنان در عهد صفویه در این مقاله ارائه شده است.

۱۳. اوقاف نساء السلاطین العثمانيين، تحقیق: د. ماجده مخلوق، دارالافتاء العربیّه، مصر، ۱۴۲۷ق/۲۰۰۶م.

این کتاب کم حجم حاوی وقف‌نامه همسر سلطان سلیمان از سلاطین عثمانی بر مکه و مدینه است که در سال ۹۶۰ قمری تحریر شده است.

۱۴. وقف‌نامه مظفریه مسجد کبود تبریز، دکتر محمدجواد مشکور.

این وقف توسط خاتون جان بیگم انجام شده و در این مقاله گزارشی از وقف‌نامه و قسمت‌هایی از آن آورده شده است.

دادخان، ترجمه‌ای از قرآن کریم به فارسی، تاریخ وقف شعبان ۱۲۰۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۲}

۱۲. شریفه بیگم بنت میر سید محمد استرآبادی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ واقف شوال ۱۲۰۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۳}

۱۳. فاطمه خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۰۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۴}

۱۴. بی بی بلوچ، ترجمه‌ای از قرآن کریم به فارسی، تاریخ وقف ۲ شوال ۱۲۱۱ق، کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد.^{۱۵}

۱۵. طیب النساء خانم بنت حاج محمد هاشم تبریزی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، محرم ۱۲۱۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۶}

۱۶. خانم جان بنت مرحوم آقا اسماعیل، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، رمضان ۱۲۱۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۷}

۱۷. زینب نساء خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۲۲ شعبان ۱۲۱۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۸}

۱۸. شاه نساء خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۲۲ شعبان ۱۲۱۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۹}

ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، اوایل قرن یازدهم قمری، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۴

۴. والده محمد تقی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، نامعلوم، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۵

۵. فاطمه خانم بنت میر شرف‌الدین، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، شنبه ۲۲ شعبان ۱۰۵۹ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۶

۶. خواهر محمد تقی خان، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۱۱۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۷

۷. خواهر محمد حسن خان، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۱۱۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۸

۸. حُسن زیبا، همسر میرزا جلال‌الدین محمد، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، محرم ۱۱۲۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^۹

۹. منوره خانم هندی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۱۵۶ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۱۰}

۱۰. شرف جهان خانم همشیره ابوالحسن خان، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، جمعه ۱۲ رجب ۱۱۵۷ق، کتابخانه آستانه قم، قم.^{۱۱}

۱۱. بی بی جان خانم بنت مولا

۲۶. زینب خانم بنت باباعلی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، رمضان ۱۲۶۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۷}

۲۷. دلشاد میرزا دختر عباس میرزا، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف ۱۲۶۱ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۸}

۲۸. شهربانو خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۶۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۹}

۲۹. سلطان صفیه دختر عباس میرزا نایب السلطنه وهمسر محمودخان قراگوزلو، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۷۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۳۰}

۳۰. محترم خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۷۱ق، کتابخانه شاهچراغ، شیراز.^{۳۱}

۳۱. فاطمه خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۷۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۳۲}

۳۲. صاحب سلطان خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف ۱۲۷۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۳۳}

۳۳. معصومه بیگم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، جمادی الاولی ۱۲۸۱ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.

۱۹. موجود خانم بنت محمد امین زنگنه، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، شعبان ۱۲۲۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۰}

۲۰. معصومه خانم فرزند آقا نورز قندهاری، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی قعدة ۱۲۲۸ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۱}

۲۱. مهدعلیا فخرالدوله، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۲۳۰ق، موزه آستانه قم، قم و ۱۲۵۰ق، موزه آستانه قم، قم.^{۲۲}

۲۲. دختران شیخ اسماعیل جامی احمدی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، صفر ۱۲۳۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۳}

۲۳. ملک‌زاده خانم به شادی روان محمدشاه قاجار، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، جمادی الاول ۱۲۴۴ق، موزه آستانه قم، قم.^{۲۴}

۲۴. حمیده خاتون، ترجمه‌ای از قرآن به فارسی، تاریخ وقف جمادی الاول ۱۲۴۸ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۵}

۲۵. زینب خانم حاجی رستم قندهاری، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، شوال ۱۲۵۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۲۶}

۳۴. تاج گل خانم، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف صفر ۱۲۸۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۵

۳۵. والده یمین الدوله و جلال الدوله، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، صفر ۱۲۸۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۶

۳۶. همدم خانم بنت میرزا تقی خان امیر کبیر، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی قعدة ۱۲۸۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۷

۳۷. گوره بنت آقا حسین نیشابوری، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ربیع الاول ۱۲۸۵ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۸

۳۸. فاطمه سلطان فرزند عبدالباقی خان، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۲۰ ربیع الاول ۱۲۸۷ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۳۹

۳۹. ضعیفه ترشیزیه، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی حجه ۱۲۹۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۰

۴۰. گل بی بی خانم بنت مرحوم حسنعلی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، رجب ۱۲۹۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۱

۴۱. حاجیه شاهزاده خانم، همسر نصره الدوله و مادر عمید الدوله، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف ۳ شوال ۱۲۹۷ق، موزه آستان قم، قم.
۴۲

۴۲. نواب خانم دختر بهرام میرزا معزالدوله، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی قعدة ۱۳۰۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۳

۴۳. صبیبه حاجی علینقی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، جمادی الثانی ۱۳۰۸ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۴

۴۴. صبیبه حاج ملا محمد علی قاینی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، اول ذی حجه ۱۳۱۲ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۵

۴۵. بی بی خانم، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف، ربیع الثانی ۱۳۱۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۶

۴۶. فاطمه سلطان خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی قعدة ۱۳۱۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.
۴۷

۴۷. نوری شرف خانم شهیر به نبات خانم دختر محمد رضاخان قاجار قزوینی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی حجه ۱۳۳۱ق، کتابخانه آستانه قم، قم.
۴۸

۵۶. خازن الملوك ياورى، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف، ۱۳۴۳ش، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۷

۵۷. معصومه دختر میرفتاح ملایری، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۱۳۶۸ش، کتابخانه آستانه قم، قم. ۵۸

۵۸. ام سلمه بنت میرزاخان یزدی، یک باب باغ در قریه ابرند آباد حومه یزد، تاریخ وقف، نهم شوال ۱۲۰۸ق، عواید آن سالانه ۳ تومان در روز عید غدیر نان و کشمش خریده و صرف فقرا و سادات شود و سه تومان در ماه مبارک رمضان نان و خرما یا کشمش در وقت افطار صرف فقراء شود و پنج هزار دینار صرف غریب یا ابرندآبادی فوت شده و فقیر کنند و دو تومان هر ساله در ماه محرم یا صفر در خانه واقفه صرف عزاداری شود. و... ۵۹

۵۹. ام کلثوم صبیه آقا حسین قصاب، یک مزرعه و دو تخته زمین در طرزچان [مهریز]، تاریخ وقف، اول جمادی الاولی ۱۳۲۰ق، روضه‌خوانی در حسینیه دهوک یا مسجد جنب روضه سهل بن علی. ۶۰

۶۰. ام کلثوم و فاطمه خانم، یک قطعه زمین، در قریه ابرندآباد، تاریخ وقف، بیستم صفر ۱۳۰۲ق، روضه خوانی در

۴۸. علو الدوله ایروانی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، شعبان ۱۳۳۳ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۴۹
۴۹. کوبک خانم بهجه السلطنه، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، جمادی الاول ۱۳۳۴ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۰

۵۰. مهرآسا سپهبدی، بانو، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف ۲۶ محرم ۱۳۵۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۱
۵۱. ملک الحاجیه دختر حاجی محمد ابراهیم ملک التجار، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ذی حجه ۱۳۵۱ق، موزه آستانه قم، قم. ۵۲

۵۲. بیگم صاحبه، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف مهر ۱۳۲۵ش، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۳

۵۳. صغری خلعتبری، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، اول مهر ۱۳۲۷ش، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۴

۵۴. جهان ارشد بختیاری، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف ۱۳۳۹ش، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۵

۵۵. نور شرف خانم مشهور به جانی خانم، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، شهریور ۱۳۴۰ش، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد. ۵۶

مسجد جامع یا حسینیّه همان قریه.^{۶۱}
 ۶۱. بانو خانم بنت مهر علی بن محمد علی، یک درب باغ در محله خیرآباد اهرستان، تاریخ وقف، دهم شعبان ۱۳۰۶ق، طبخ آش در دهه محرم و اطعام به فقراى شیعه.^{۶۲}

۶۲. بنت محمد ابراهیم خان، بیست و یک جُره و چهار دانگ از آبهای قنات ابراهیم آباد یزد، تاریخ وقف یازدهم شوال ۱۲۶۲ق، اطعام در روز عید غدیر و روضه‌خوانی و اطعام ایام محرم، ذبح گوسفند و اطعام به فقراء در روز عید قربان، افطار در ماه رمضان و شبهای احیاء و...^{۶۳}

۶۳. بی بی بیگم زارچی، یک قطعه زمین در روستای زارچ [حومه یزد]، تاریخ وقف ۱۶ رمضان ۱۳۲۰ق، طبخ آش.^{۶۴}

۶۴. بی بی نجمه مشهور به خانم کوچک، یک درب باغ در اهرستان یزد، تاریخ وقف ۲۲ رمضان ۱۲۴۹ق، ثلث منافع را در ایام متبرکه یا عید غدیر یا شبهای احیاء و یا ماه محرم صرف سفره و روضه‌خوانی.^{۶۵}

۶۵. بیگم خانم بنت عبد الله گردفرامزی، یک جره آبهای دو قنات شور و شیرین زارچ، تمامی نصف مشاع یک قطعه زمین، دو دانگ جره

آب قنات قریه ابرندآباد، و یک درب باغ در قریه ابرندآباد و دو جره آبهای قنات قریه گرد فرامرز و یک قطعه زمین در همان قریه و دو قطعه زمین دیگر در همان قریه، تاریخ وقف، ۲۸ ربیع الثانی ۱۲۲۱ق، طبخ غذا در ایام عاشورا و صرف فقراء، افطار صائمین و تعزیه‌داران ایام عاشورا تا اربعین و...^{۶۶}
 ۶۶. حاجیه بی بی فاطمه خانم ابرندآبادی، یک درب باغ و خانه، تاریخ وقف، ۲۷ محرم ۱۲۷۷ق، وقف بر حضرت امیر، امام حسین و امام رضا علیهم‌السلام.^{۶۷}

۶۷. حاجیه بیگم صبیبه حاجی سید مرتضی کسنوی، یک قطعه زمین و یک درب باغ، تاریخ وقف دهه اول جمادی الثانی ۱۲۷۷ق، روضه‌خوانی و اطعام.^{۶۸}

۶۸. خانم بیگم دختر شاه اسماعیل صفوی، املاک واقعه در خارج یزد و بلوک قهستان، تاریخ وقف، ۲۷ ربیع الاول ۹۶۳ق، زوار آستانه امام حسین و...^{۶۹}

۶۹. خدیجه بانویه بنت محمد غیاث ابرندآبادی، دو جره آبهای قنات قریه ابرندآباد و یک پارچه زمین، تاریخ وقف ذی حجه ۱۳۰۸ق، قرائت قرآن در ماه رمضان و طبخ غذا و اطعام فقراء در ماه

روضه خوانی ایام عاشورا و آخر صفر و
طبخ حلوا و اطعام فقرا.^{۷۵}

۷۵. خدیجه خانم صبیبه جعفر
نرسوبادی، یک درب باغ و یک جره
آب‌های قنات کوچک و بزرگ قرینه
کسنویه و یک پارچه زمین، تاریخ
وقف اول ذی الحجه ۱۲۷۰ق، اتباع
آب برای آب انبار استفاده عموم، روضه
خوانی سید الشهداء و خیرات عمومی.^{۷۶}

۷۶. خدیجه خانم صبیبه حاجی حسن
بن حسین نعیم‌آبادی، یک فقیر از یک
درب باغ و دو ثلث از پنج اصله قوت و
چهار دست و نیم زمین، تاریخ وقف،
شعبان ۱۳۳۰ق، روضه خوانی.^{۷۷}

۷۷. خرمن بنت رستم و دختر او خیر
خورشید، سه قطعه زمین و یک باب
خانه در محله خرم‌شاه از محلات
اهرستان، تاریخ وقف، ششم شوال
۱۲۷۳ق، صرف زرتشیان.^{۷۸}

۷۸. خیر النساء خانم صبیبه احمد بن
حسین علیرضا، چهار قطعه زمین،
تاریخ وقف، ۱۴ ذی حجه ۱۳۱۵ق،
خرید خرما و اطعام در ماه رمضان در
مسجد زمان و روغن روشنایی همان
مسجد و روضه‌خوانی در شب‌های
جمعه.^{۷۹}

۷۹. خیر النساء صبیبه ملا حاجی مهدی
خرمشاهی، یک درب باغ، تاریخ وقف،

رمضان.^{۷۰}

۷۰. خدیجه بیگم خانم صبیبه میر حبیب
الله اهرستانی، چهار دست باغچه در
محله عیش آباد اهرستان، تاریخ وقف،
دهم ربیع الثانی ۱۲۶۸ق، صرف مسجد
محله عیش آباد و امام جماعت راتب
و در صورت نبود امام جماعت، اتباع
خرما و صرف افطار صائمین در ماه
مبارک رمضان در همان مسجد.^{۷۱}

۷۱. خدیجه خانم بنت حاج لطفعلی،
چهار روز شبان از مزرعه کالمند با تمام
لواحق شرعی و عرفی، تاریخ وقف، اول
رجب ۱۲۵۷ق، خرید دیگ مسی بزرگ
و طبخ آش و شوروا و حلیم و اطعام در
ماه محرم.^{۷۲}

۷۲. خدیجه خانم بنت حاجی ابراهیم
خرمشاهی، چهار پارچه زمین و یک
درب باغ کوشک و یک درب باغ
لب رودخانه، تاریخ وقف دهم شوال
۱۲۶۲ق، طبخ آش و حلوا و اطعام
مؤمنین.^{۷۳}

۷۳. خدیجه خانم بنت قاسم نعیم‌آبادی،
سه پارچه زمین، تاریخ وقف، محرم
۱۳۰۹ق، اطعام روز عید غدیر.^{۷۴}

۷۴. خدیجه خانم صبیبه استاد ابوالهادی
حداد، هفت سهم و نیم از چهل و
هشت سهم از یک درب حانوت
[آسیاب]، تاریخ وقف رمضان، ۱۲۷۳ق،

صفر ۱۳۰۵ق، افطاری در ماه رمضان در مسجد محله کشخوان خرمشاه.^{۸۰}

۸۰. خیر النساء صبیبه ملا محمد علی، یک درب باغ در روستای شمس آباد و دو جره آب قنات همان قریه، تاریخ وقف، شوال ۱۲۳۷ق، روضه خوانی در محرم و صفر و اطعام.^{۸۱}

۸۱. زینب بیگم همسر محمد مهدی حکم الملک اردستانی، مدرسه نیم آورد اصفهان، تاریخ وقف، ۱۱۱۳ق.^{۸۲}

۸۲. بی بی فاطمه خاتون و همسرش امیر جلال الدین چمقاق. مسجد امیر چمقاق یزد و موقوفات آن، تاریخ وقف ۱۴۱ق.^{۸۳}

۸۳. خاتون جان بیگم همسر جهانشاه، مسجد کبود تبریز و موقوفات آن، تاریخ وقف، ۸۶۹ق.^{۸۴}

۸۴. دلارام خانم، همسر شاه عباس اول و جده بزرگ شاه عباس ثانی، مدرسه جده کوچک اصفهان تاریخ وقف، ۱۰۵۷ق، مخارج مدرسه جده کوچک.^{۸۵}

۸۵. حوری نام خانم، جده شاه عباس ثانی، مدرسه جده بزرگ اصفهان، تاریخ وقف، ۱۰۵۷ق، مخارج مدرسه جده بزرگ.^{۸۶}

۸۶. خیرالنساء، تاریخ وقف، ۱۰۷۵ق، وقف بر دخترش بدر جهان خانم.^{۸۷}

۸۷. مادر شاه سلیمان، تاریخ وقف،

۱۰۹۹ق، بر چهار تن از غلامان خودش و ۱۱۰۰ق، وقف بر امامزاده شمس الدین و ۱۰۷۹ق، وقف بر عتبات عالیات.^{۸۸} و ۱۰۹۸ق یک جلد قرآن وقف بر آستانه حضرت معصومه.^{۸۹}

۸۸. دده خاتون، تاریخ وقف، ۱۰۸۳ق، وقف بر دخترش رضیه بانو خانم.^{۹۰}

۸۹. مروارید خانم، تاریخ وقف، ۱۰۹۰ق، روشنایی و عطر اماکن متبرکه.^{۹۱}

۹۰. فانیدی خانم بنت حاجی محمد علی قزوینی، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ۲۷ رمضان ۱۰۹۰ق، کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد.^{۹۲}

۹۱. بدر جهان خانم، تاریخ وقف، ۱۱۰۱ق، قسمی بر مدرسه جده کوچک و باقی بر دو تن از فرزندان و پس از آنها بر تمامی فرزندان به جز کسانی که به خارج از کشور مهاجرت کرده‌اند.^{۹۳}

۹۲. زینب بیگم، تاریخ وقف، ۱۱۰۳ق، جهت نیازمندان.^{۹۴}

۹۳. عزت نساء خانم، تاریخ وقف، ۱۱۰۴ق، مدرسه علمیه بیدآباد و میرزا حسین و طلاب شیعه.^{۹۵}

۹۴. مریم بیگم از شاهزادگان صفوی، مدرسه علوی خوانسار و املاک آن و مدرسه‌ای در اصفهان در خیابان نشاط، تاریخ وقف، ۱۱۰۶ق.^{۹۶}

۹۵. حشمت النساء خانم، دختر

قناتین سفلی و علیا و قنات ماشال و نیم روز از قنات آران و پانزده فنجان از قنات اسفیدنشان، تاریخ وقف اول شعبان ۱۳۳۱ق، صرف عزاداری امام حسین و افطاربر صائمین.^{۱۰۳}

۱۰۲. حاجیه هاجر خاتون، دو دکان، تاریخ وقف، ۱۲۶۲ق / ۱۸۴۸م، صرف تعزیه‌داری و کمک به دانشجویان.^{۱۰۴}

۱۰۳. گوهرشاه بیگم، املاک و مستقالات، تاریخ وقف، ۱۰۷۱ق، زائران و مجاوران حرم حضرت علی و امام حسین علیهماالسلام.^{۱۰۵ ۱۰۶}

۱۰۴. زبیده بیگم دختر شاه سلیمان، تاریخ وقف، ۱۰۹۲، و ۱۱۰۷ق، بر عتبات عالیات.^{۱۰۷}

۱۰۵. مریم بیگم عمه بزرگ شاه سلطان حسین، تاریخ وقف، ۱۱۲۵ق و ۱۱۳۱ق، جهت اطعام ماه رمضان و روضه‌خوانی امام حسین علیه‌السلام در مدرسه احدائی واقف (مدرسه مریم بیگم).^{۱۰۸}

۱۰۶. شرف نساء خانم، زمین‌های اطراف تهران، تاریخ وقف، ۱۲۹۶ق / ۱۸۷۹م.^{۱۰۹}

۱۰۷. حاجیه خاتون خانم، سیزده دکان، تاریخ وقف، ۱۲۹۸ق / ۱۸۸۱م، صرف تعزیه‌داری و کمک به فقرا و زوار.^{۱۱۰}

۱۰۸. حاجیه سارا سلطان، سیزده دکان،

محمدرضا منجم باشی، تاریخ وقف، ۱۱۳۱ق، یک سهم جهت قرائت قرآن، یک سهم برای چند تن از کنیزان واقف و سهم دیگر با صوابدید متولی جهت امور خیر.^{۹۷}

۹۶. خازنه الدوله بلقیس سیرت مریم سریرت، ترجمه‌ای از قرآن کریم، تاریخ وقف، جمادی الثانی ۱۲۵۳ق، موزه آستان قم، قم.^{۹۸}

۹۷. ضیاء السلطنه دختر فتحعلی شاه، ترجمه‌ای از قرآن، تاریخ وقف، ربیع الاول ۱۲۶۷ق، کتابخانه آستانه قم، قم.^{۹۹}

۹۸. حاجیه ننه همسر حاجی ملا میرزا محمد اندرمانی طهرانی، تاریخ وقف، ۱۷ جمادی الاول ۱۲۷۱ق، وقف بر مدرسه مروی.^{۱۰۰}

۹۹. جهان خانم ملقب به مهد علیا از نواده‌های دختری فتحعلی‌شاه، تعمیر و توسعه مدرسه و مسجد دروازه دولت تهران، تاریخ وقف، ربیع الاول، ۱۲۷۲ق.^{۱۰۱}

۱۰۰. مادر امیر علم خان حشمت الملک، سه نیم روز از مزرعه، تاریخ وقف ۱۲ جمادی الثانیه ۱۲۹۱ق، صرف تعزیه چهارده معصوم در حسینیه.^{۱۰۲}

۱۰۱. مادر امیر محمد ابراهیم خان شوکت الملک، یک سهم و نیم روز از

۱۱۷. منی احمد جلال الدین حداد، تمام اموال منقول و غیر منقول، مؤسسه الجنان در طرابلس لبنان، تاریخ وقف، ۱۰/۲۳/۱۹۸۸م.^{۱۲۰}

۱۱۸. الامیره ساره بنت الامام عبد الله بن فيصل بن ترکی آل سعود، نخلستان بزرگ اهدایی از جانب ملک عبدالعزيز و ابتیاعی به مبلغ ۱۳۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال عربستان، تاریخ وقف، ۱/۳/۱۳۹۱ق، جهت پدر و مادر و فرزندان و ساختن مسجد و احسان به فقرا.^{۱۲۱}

۱۱۹. اردکین دختر سیفی نوکیه، ۳۲ مکان در قاهره، تاریخ وقف ۸۱ ربیع الآخر، ۷۱۷ق، فقرای حرمین.^{۱۲۲}

۱۲۰. خوند برکه ام السلطان اشرف، یک خانه و دو ساختمان و یک قریه، تاریخ وقف، ۲۵ ذی قعدہ ۷۷۱ق، زنان فقیر حرمین.^{۱۲۳}

۱۲۱. حاجه سلمی، تاریخ وقف، ۹ رجب ۷۹۰ق، نامعلوم.^{۱۲۴}

۱۲۲. خوند شیرین والده سلطان فرج، تمامی اراضی ناحیه اخصاص و چند قریه، تاریخ وقف ۷ شوال ۸۰۲ق، مصالح، فقرا و خدام حرمین.^{۱۲۵}

۱۲۳. گزل دختر السندمر، نیمی از ساختمانی در باب جامع طولونی، تاریخ وقف، ۵ رمضان، ۸۳۸ق، مصالح حرمین.^{۱۲۶}

تاریخ وقف، ۱۲۹۸ق/۱۸۸۱م، صرف تعزیه داری و کمک به فقرا و زوار.^{۱۱۱}

۱۰۹. ترکان خاتون همسر قطب الدین، اموال و رقات بسیار، تاریخ وقف، ۶۶۰عق، مدرسه مقدسه، دارالشفاء، مسجد جامع درب نو.^{۱۱۲}

۱۱۰. بی بی ترکان دختر ترکان خاتون، قرآنی سی پاره بر مقبره قراختیایان، تاریخ وقف، ۸۷عق.^{۱۱۳}

۱۱۱. حاجیه خاور خانم، تاریخ وقف، ۱۰۴۹ق، وقف بر اولاد، سهمی هم روضه خوانی.^{۱۱۴}

ب. کشورهای عربی

۱۱۲. الست سفری خاتون البارودی، مدرسه البارودیه در باب الناظر اردن، تاریخ وقف ۷۶۸ق/۱۳۶۶م.^{۱۱۵}

۱۱۳. خاتون البغدادقه، المدرسه الخاقونیه در باب الحدیث، تاریخ وقف ۷۵۵ق/۱۳۵۴م.^{۱۱۶}

۱۱۴. الست طنش بنت عبد الله المظفریه، مدرسه الست در قدسی، تاریخ وقف ۸۰۰ق/۱۳۹۸م.^{۱۱۷}

۱۱۵. مصر خاتون القادر، مدرسه القادریه در باب حطه، تاریخ وقف، ۸۳۶ق.^{۱۱۸}

۱۱۶. اصفهان شاه خاتون العثمانیه، مدرسه العثمانیه در باب القطنین، تاریخ وقف، ۸۴۰ق/۱۴۳۷م.^{۱۱۹}

۱۳۰. فاطمه دختر ناصری محمد، بخشی از سه ساختمان در قاهره، تاریخ وقف ۱۲ شوال ۸۷۳ق، مصالح حرم پیامبر. ۱۳۳

۱۳۱. فاطمه دختر شهاب الدین احمد، زمینی در دمیاط، تاریخ وقف، ۲۴ ربیع الاول ۸۷۴ق، مصالح حرم پیامبر. ۱۳۴

۱۳۲. حلیمه، ساختمان و زمینی در قاهره، تاریخ وقف ۲۲ رمضان ۸۸۷ق، حرمین. ۱۳۵

۱۳۳. سیفی خشکدلی و همسرش زهراء، بخشی از زمینی در ناحیه برشنیس در منوفیه، تاریخ وقف، ۱۴ رمضان ۸۹۷ق، فقرای حرمین. ۱۳۶

۱۳۴. مصونه فاطمه مشهور به ستیته دختر تاج الدین، ساختمانی در بولاق و ساختمانی در بیرون قاهره، تاریخ وقف ۲۰ ذی حجه ۸۹۷ق، فقرای حرمین. ۱۳۷

۱۳۵. مصونه جان سوار، عقار، تاریخ وقف، ۲۷ ربیع الاول ۹۱۲ق، فقرای مجاور حرم پیامبر. ۱۳۸

۱۳۶. سلیی فرزند بدری حسن، تاریخ وقف، ۱۸ صفر ۹۲۱ق، نامعلوم. ۱۳۹

۱۳۷. فاطمه دختر عبد الله، تاریخ وقف، ۲۱ جمادی الاخر ۹۲۱ق، نامعلوم. ۱۴۰

۱۲۴. ست بیرم دختر سیفی قر قماش، خانه، میدان و ساختمان داخل بازار امیر الجیوش، تاریخ وقف ۱۵ شوال ۸۶۴ق، حرمین. ۱۳۷

۱۲۵. مصونه خدیجه دختر احمد بن ارغون شاه، سه قطعه زمین در اطراف قاهره، تاریخ وقف، ۶ شوال ۸۶۶ق، حرمین. ۱۳۸

۱۲۶. عایشه دختر برجک بن عبد الله الاقبنای، زمین، تاریخ وقف، ۱۲ جمادی الاخر ۸۶۶ق، سالانه ۲۴۰۰ درهم فلوس صرف قاری قرآن در حرم پیامبر. ۱۳۹

۱۲۷. مصونه برکت معروف به آمنه دختر شرف الدین، آسیاب و چند ساختمان و منزل در قاهره، تاریخ وقف، ۲۳ ربیع الاول، ۸۶۸ق، مصالح حرمین. ۱۴۰

۱۲۸. مصونه فاطمه همسر زینی شعبان، خانه و زمین، تاریخ ۱۹ ذی قعدة، ۸۷۰ق، سالانه ۲ دینار برای قاری قرآن در حرم پیامبر، ۴۰۰ فلوس برای آب در مقام حنابله در مسجد الحرام، ۵۰۵ دینار برای فقراء حرمین و قاهره. ۱۴۱

۱۲۹. زینب دختر علاء علی بن جمال، تاریخ وقف، ۲۸ محرم ۸۷۰ق، نامعلوم. ۱۴۲

سوم: تحلیل و ارزیابی موقوفات زنان

در ابتدای تحلیل باید یادآوری کرد که هنوز آمار کامل موقوفات مردان و زنان در جهان اسلام در دست نیست و بسیاری از اسناد و سیاهه‌های موقوفات هنوز به چاپ نرسیده و یا فهرست نشده است، بدین جهت این بررسی و تحلیل کامل نخواهد بود.

محورهایی که در تحلیل موقوفات باید منظور گردد عبارتند از:

۱. تعداد موقوفات زنان نسبت به مردان
۲. آمار موقوفات زنان بر حسب قرون و زمان وقف
۳. بررسی و تحلیل آماری براساس کشورها و شهرهای محل سکونت زنان واقف
۴. تحلیل طبقه اجتماعی زنان واقف
۵. تحلیل و بررسی موقوفه‌ها (کتاب، مدرسه و مسجد، زمین و...)
۶. تحلیل و بررسی موقوف علیهم (اعضای خانواده، ایتام و فقراء، سادات، مراکز زیارتی و...)

۱. نسبت موقوفات زنان به مردان

در ابتدای مقاله ادعا شد که موقوفات زنان نسبت به مردان ۲۰

درصد می‌باشد. می‌توان برای این ادعا شواهدی اقامه کرد.

کریستف ورنر در مقاله زنان واقف در تهران عهد قاجار، نوشته است: در فهرست راهنمای وقف‌نامه‌های استان تهران که بیشتر مربوط به دوران قاجار است، ۱۱۶۰ مدخل وجود دارد که نزدیک به ۱۷۰ مورد آن یعنی حدود ۱۵ درصد به نام زنان ثبت شده است.^{۱۴۱}

در مقاله زنان واقف در پایتخت صفوی می‌خوانیم:

از میان ۵۹ وقف‌نامه موجود در دایره کل اوقاف اصفهان که به دوره صفوی تعلق دارد تعداد ۱۷ وقف نامه از بانوان این شهر باقی مانده است یعنی در واقع واقف ۲۹ درصد موقوفات اصفهان در دوره صفویه بانوان هستند. این رقم بسیار قابل توجه است چرا که نزدیک به یک سوم کل موقوفات را شامل می‌شود.^{۱۴۲}

برخی آمارها که نگارنده به آنها دست یافته از این قرار است:

در کتاب اوقاف الحرمین الشریفین فی العصر المملوکی از ۱۲۸ مورد موقوفه‌های معرفی شده ۱۸ مورد به زنان اختصاص دارد.^{۱۴۳} یعنی قریب ۱۵ درصد موقوفات از آن زنان بوده

است.

همچنین در کتاب یادگار ماندگار مجموعه اوقاف یزد، جلد اول، از مجموع ۱۱۵ وقف‌نامه معرفی شده ۲۳ مورد به زنان اختصاص دارد که ۲۰ درصد کل موقوفات معرفی شده می‌باشد.

معدل این چهار رقم ارائه شد، ۱۹/۷۵ درصد می‌باشد.

بنابراین دعوی اختصاص ۲۰ درصد کل موقوفات به زنان قابل اثبات است که البته رقم قابل توجهی می‌باشد. در تحلیل این نسبت باید موقعیت اقتصادی و استقلال مالی زنان را منظور کرد، که با توجه بدان درصد قابل قبولی را نشان می‌دهد.

۲. آمار موقوفات زنان بر حسب قرون و زمان وقف

آمار ثبت شده در این مقاله موقوفات زنان را از قرن هفتم نشان می‌دهد و پراکندگی این تعداد وقفیات بدین صورت است.

قرن هفتم: ۲ مورد

قرن هشتم: ۵ مورد

قرن نهم: ۱۸ مورد

قرن دهم: ۴ مورد

قرن یازدهم: ۱۵ مورد

قرن دوازدهم: ۱۳ مورد

قرن سیزدهم: ۵۴ مورد

قرن چهاردهم: ۲۴ مورد

قرن پانزدهم: ۱ مورد

نامعلوم: ۱ مورد

نمودار فراوانی قرون چنین است:

قرن سیزدهم: ۵۴ مورد

قرن چهاردهم: ۲۴ مورد

قرن نهم: ۱۸ مورد

قرن یازدهم: ۱۵ مورد

قرن دوازدهم: ۱۳ مورد

قرن هشتم: ۵ مورد

قرن دهم: ۴ مورد

قرن هفتم: ۲ مورد

قرن پانزدهم: ۱ مورد

نامعلوم: ۱ مورد

۳. بررسی و تحلیل آماری براساس کشورها و شهرهای محل سکونت زنان واقف

از ۱۳۷ زن واقف تعداد ۱۱۱ زن ایرانی و تعداد ۲۶ زن در جهان عرب

زندگی می‌کردند.

زنان ایرانی عمدتاً در این شهرها پراکنده بوده‌اند: تهران، اصفهان، یزد. در جهان عرب نیز این کشورها به چشم می‌خورد: مصر، اردن، لبنان

۴. تحلیل طبقه اجتماعی زنان واقف

این امر به دلیل عدم ثبت آگاهی‌های لازم در وقف‌نامه دشوار است ولی در این میان حضور زنان خانواده‌های سلطنتی و پادشاهان چشمگیر است و این تحلیل نیاز به کسب آگاهی‌های بیشتر دارد.

۵. تحلیل و بررسی موقوفه‌ها

در میان این تعداد وقف‌نامه این موقوفه‌ها به چشم می‌خورد:

۱. قرآن، ۶۱ مورد

۲. زمین، املاک و مستقلات، ۷۶

مورد

۶. تحلیل و بررسی موقوفه

علیهم

در بررسی و تحلیل موقوف علیهم این موارد به چشم می‌خورد

۱. وقف بر حرمین شریفین و بارگاه

امامان و امامزادگان ۷۶مورد

۲. وقف بر ایتم و فقراء ۱۱مورد

۳. وقف بر مؤمنان و مسلمانان ۱۷

مورد

۴. وقف بر مساجد ۲مورد

۵. وقف بر مدارس علمیه ۱۰مورد

۶. وقف بر فرزندان و بستگان ۵مورد

۷. وقف در امور مذهبی (روضه‌خوانی

- قرائت قرآن) ۱۶مورد

در پایان یادآوری می‌کند که این مقاله

می‌تواند درآمدی باشد برای گردآوری

و فهرست کردن موقوفات زنان و

تحلیل و بررسی آنها که امید است به

همت پژوهشگران در دستور کارهای

علمی آنان قرار گیرد.

مصطفی مطبوعه‌چی، ۱۴۲۳ق /
 ۲۰۰۲م. کتابخانه تخصصی فقه و
 اصول، قم (تکثیر داخلی)، ۱۰۰جلد.

پاورقی

۱. جهت اثبات این ادعا کافی است به کتابشناسی‌های منتشره پیرامون وقف مراجعه کرد: راقم این سطور تاکنون به چهار کتابشناسی و مأخذشناسی درباره وقف با این مشخصه‌ها برخورد کرده است:
 ۱. کتابشناسی وقف، محمد حسن بکایی، سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۷۷ش، در این کتاب ۶۵۷ اثر مستقل و ۳۱۳ اثر مشتمل درباره وقف معرفی شده است.

۲. الکاشف عن کتب الاوقاف، جمع واعداد: الباحث سامی التونی، الصندوق الوقفی للثقافه والفکر الامانه العامه للاوقاف، الكويت، چاپ اول، ۱۴۱۷ق / ۱۹۹۶م.

در این اثر این موارد معرفی شده‌اند:
 ۱۴۷ کتاب مستقل، ۲۵ پایان‌نامه، ۲۳۲ کتاب‌های مشتمل، ۴۱ مقاله و در مجموع ۴۴۵ عنوان.

۳. مصادر و مراجع عن الاوقاف الاسلامیه، السید محمد علی العمری،

۱. اوقاف الحرمین الشریفین فی العصر المملوکی، د. احمد هاشم احمد بدرشینی، مرکز بحوث و دراسات المدینة المنورة، ۱۴۲۶ق / ۲۰۰۵م.

۲. فهرستگان نسخه‌های خطی ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، علی صدراپی خویی، مرکز ترجمه قرآن مجید به زبان‌های خارجی، ۱۳۸۳ش.
 ۳. یادگار ماندگار مجموعه موقوفات یزد، ج ۱، محمدرضا تصدیقی، انتشارات کتابچی، تهران، ۱۳۸۰.

۴. کتاب وقف فاطمه خاتون، مدیره اوقاف دمشق، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۵م.

۵. الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، د. محمد راکال الدغمی، د. صالح ذیاب الهندی، عمان، ۱۹۹۱م.

۶. اوقاف نساء السلاطین العثمانیین، تحقیق: د. ماجده فحلوف، دار الافاق العربیة، مصر، ۱۴۲۷ق / ۲۰۰۶م.

۷. وقف پژوهی، مصطفی مطبوعه‌چی، ۱۳۷۹، کتابخانه تخصصی فقه و اصول، قم (تکثیر داخلی)

۸. کنوز الوقف فی العالم الاسلامی،

ص ۱ - ۸۳

۴. الوقف قائمهٔ بيبليوگرافيهٔ منتقاه،

محي الدين عطيه. در اين مقاله ۷۰

اثر معرفي شده است. اين مقاله در

مجموعه وقف پژوهي، دفتر سيزدهم

قرار دارد.

۲. فهرستگان نسخه‌های خطی

ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، ص

۱۴۳، ش ۱۰۵.

۳. همان، ص ۱۴۰، ش ۹۹.

۴. همان، ص ۱۴۳، ش ۱۰۵.

۵. همان، ص ۳۶۶، ش ۴۴۰.

۶. همان، ص ۲۷۱، ش ۳۰۰.

۷. همان، ص ۱۷۷، ش ۱۵۳.

۸. همان، ص ۱۷۷، ش ۱۵۳.

۹. همان، ص ۳۲۳، ش ۳۷۵.

۱۰. همان، ص ۲۵۲، ش ۲۶۹.

۱۱. همان، ص ۲۰۵، ش ۱۹۲.

۱۲. همان، ص ۳۶۳، ش ۴۳۲.

۱۳. همان، ص ۲۴۲، ش ۲۵۱.

۱۴. فهرستگان نسخه‌های خطی

ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، ص

۲۴۲، ش ۲۵۱.

۱۵. همان، ص ۲۳۵، ش ۲۴۳.

۱۶. همان، ص ۳۶۴، ش ۴۳۵.

۱۷. همان، ص ۳۷۴، ش ۴۵۵.

۱۸. همان، ص ۳۷۳، ش ۴۵۲.

۱۹. همان، ص ۵۰۹، ش ۶۹۵.

۲۰. همان، ص ۲۷۳، ش ۳۰۴.

۲۱. همان، ص ۳۷۰، ش ۴۴۸.

۲۲. همان، ص ۴۲۷، ش ۵۳۸.

۲۳. همان، ص ۳۳۱، ش ۳۸۸.

۲۴. همان، ص ۴۳۶، ش ۵۶۰.

۲۵. همان، ص ۳۰۰، ش ۳۴۳.

۲۶. همان، ص ۲۰۸، ش ۱۹۷.

۲۷. همان، ص ۲۷۰، ش ۲۹۹.

۲۸. همان، ص ۴۵۵، ش ۵۹۵.

۲۹. همان، ص ۴۴۵، ش ۵۷۷.

۳۰. همان، ص ۴۷۷، ش ۶۳۷.

۳۱. همان، ص ۴۷۸، ش ۶۳۸.

۳۲. همان، ص ۴۷۵، ش ۶۳۲.

۳۳. همان، ص ۵۰۱، ش ۶۷۹.

۳۴. همان، ص ۳۶۵، ش ۴۳۸.

۳۵. همان، ص ۴۸۲، ش ۴۶۵.

۳۶. همان، ص ۴۸۱، ش ۶۴۴.

۳۷. همان، ص ۳۱۵، ش ۳۶۱.

۳۸. همان، ص ۴۴۴، ش ۵۷۴.

۳۹. همان، ص ۴۸۶، ش ۶۵۴.

۴۰. همان، ص ۴۱۶، ش ۵۲۱.

۴۱. همان، ص ۴۰۴، ش ۵۰۵.

۴۲. همان، ص ۴۵۰، ش ۵۸۵.

۴۳. همان، ص ۴۵۳، ش ۵۹۱.

۴۴. همان، ص ۳۶۶، ش ۴۳۹.

- ۴۵ . همان، ص ۵۰۱، ش ۶۷۹.
- ۴۶ . همان، ص ۴۵۵، ش ۵۹۴.
- ۴۷ . همان، ص ۵۰۵، ش ۶۸۷.
- ۴۸ . همان، ص ۲۳۳، ش ۲۳۹.
- ۴۹ . همان، ص ۵۰۶، ش ۶۸۸.
- ۵۰ . همان، ص ۳۶۱، ش ۴۳۱.
- ۵۱ . همان، ص ۴۷۰، ش ۶۲۳.
- ۵۲ . همان، ص ۴۱۵، ش ۵۱۹.
- ۵۳ . همان، ص ۳۰۰، ش ۳۴۲.
- ۵۴ . همان، ص ۳۸۲، ش ۴۷.
- ۵۵ . همان، ص ۵۱۲، ش ۷۰۰.
- ۵۶ . همان، ص ۲۳۵، ش ۲۴۲.
- ۵۷ . همان، ص ۳۰۱، ش ۳۴۴.
- ۵۸ . همان، ص ۵۳۶، ش ۷۴۰.
- ۵۹ . یادگار ماندگار مجموعه موقوفات
یزد، ج ۱، ص ۲۳۷ - ۲۳۸.
- ۶۰ . همان، ص ۲۴۲ - ۲۴۳.
- ۶۱ . همان، ص ۲۴۶ - ۲۴۷.
- ۶۲ . همان، ص ۲۴۹.
- ۶۳ . همان، ص ۲۶۰ - ۲۶۱.
- ۶۴ . همان، ص ۲۸۹.
- ۶۵ . همان، ص ۲۹۲ - ۲۹۳.
- ۶۶ . همان، ص ۳۰۲ - ۳۰۳.
- ۶۷ . همان، ص ۴۳۲ - ۴۳۴.
- ۶۸ . همان، ص ۴۳۷.
- ۶۹ . همان، ص ۴۵۲ - ۴۵۵.
- ۷۰ . همان، ص ۴۷۴ - ۴۷۵.
- ۷۱ . همان، ص ۴۷۷ - ۴۸۰.
- ۷۲ . همان، ص ۴۸۰ - ۴۸۱.
- ۷۳ . همان، ص ۴۸۳.
- ۷۴ . همان، ص ۴۸۷.
- ۷۵ . همان، ص ۴۹۰ - ۴۹۱.
- ۷۶ . همان، ص ۴۹۳ - ۴۹۶.
- ۷۷ . همان، ص ۴۹۶ - ۴۹۷.
- ۷۸ . همان، ص ۴۹۹ - ۵۰۲.
- ۷۹ . همان، ص ۵۲۹ - ۵۳۰.
- ۸۰ . همان، ص ۵۳۲ - ۵۳۳.
- ۸۱ . همان، ص ۵۳۶ - ۵۳۷.
- ۸۲ . میراث اسلامی ایران، دفتر سوم،
ص ۹۹ - ۱۰۰.
- ۸۳ . میراث جاودان، سال اول، ش ۲،
ص ۷۴ - ۷۵.
- ۸۴ . کنوز الوقف فی العالم الاسلامی،
ج ۹۴، ص ۴۹۵ - ۵۱۲.
- ۸۵ . میراث اسلامی ایران، دفتر سوم،
ص ۹۶ - ۹۸.
- ۸۶ . همان، ص ۹۸.
- ۸۷ . مجموعه مقالات همایش
اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶.
- ۸۸ . همان.
- ۸۹ . میراث جاودان، سال پنجم، ش
۳ و ۴، ص ۶۴ - ۶۵.
- ۹۰ . مجموعه مقالات همایش
اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶.
- ۹۱ . همان.
- ۹۲ . فهرستگان نسخه‌های خطی

- ۱۵۹، ش ۱۲۸ . ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، ص ۹۳ . مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶ . ۹۴ . همان . ۹۵ . مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶ . ۹۶ . میراث جاودان، سال پنجم، ش ۱، ص ۲۶ . ۹۷ . همان . ۹۸ . فهرستگان نسخه‌های خطی ترجمه‌های فارسی قرآن کریم، ص ۲۶۲، ش ۲۸۲ . ۹۹ . همان، ص ۴۷۳، ش ۶۲۸ . ۱۰۰ . کنوز الوقف فی العالم الاسلامی، ج ۹۵، ص ۶۹۷ . ۱۰۱ . میراث جاودان، سال چهارم، ش ۲، ص ۱۱۲ - ۱۱۴ . ۱۰۲ . میراث جاویدان، سال نهم، ش ۳ و ۴، ص ۱۰۷ - ۱۱۳ . ۱۰۳ . همان . ۱۰۴ . میراث جاودان، سال هفتم، ص ۴، مقاله زنان واقف در تهران، عهد قاجار، ص ۱۱۸ . ۱۰۵ . میراث اسلامی ایران، دفتر ششم، ص ۳۵۵ - ۳۵۸ . ۱۰۶ . مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶ . ۱۰۷ . مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶ - ۳۴۱ . ۱۰۸ . همان . ۱۰۹ . میراث جاودان، سال هفتم، ص ۴، مقاله زنان واقف در تهران، عهد قاجار، ص ۱۱۸ . ۱۱۰ . همان . ۱۱۱ . همان . ۱۱۲ . میراث جاویدان، سال نهم، ش ۱، ص ۲۵ - ۲۹ . ۱۱۳ . همان، ص ۲۹ - ۳۰ . ۱۱۴ . مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۶ . ۱۱۵ . الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، ص ۵۰ . ۱۱۶ . الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، ص ۵۰ . ۱۱۷ . الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، ص ۵۰ . ۱۱۸ . الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، ص ۵۰ . ۱۱۹ . الاوقاف والمساجد تطور التعليم الدینی، ص ۵۰ . ۱۲۰ . وقف پژوهی، دفتر هفتم، ص ۲۶ . ۱۲۱ . همان، ص ۱۰۶ - ۱۱۰ .

- ۱۲۲ . اوقاف الحرمين الشريفين في
العصر المملوكي، ص ۴۲۶، ش ۴.
- ۱۲۳ . همان، ص ۴۲۹، ش ۱۶.
- ۱۲۴ . همان، ش ۱۹.
- ۱۲۵ . همان، ص ۴۳۰، ش ۲۰.
- ۱۲۶ . همان، ص ۴۳۵، ش ۳۵.
- ۱۲۷ . همان، ش ۴۷.
- ۱۲۸ . همان، ش ۴۳۹، ش ۵۱.
- ۱۲۹ . همان، ص ۴۳۸، ش ۴۵.
- ۱۳۰ . همان، ش ۵۵.
- ۱۳۱ . همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲.
- ۱۳۲ . همان، ص ۴۴۰، ش ۶۰.
- ۱۳۳ . همان، ص ۴۴۳، ش ۷۳.
- ۱۳۴ . همان، ص ۴۴۳، ش ۷۶.
- ۱۳۵ . همان، ص ۴۴۶، ش ۹۱.
- ۱۳۶ . همان، ص ۴۴۷، ش ۹۶.
- ۱۳۷ . همان، ص ۴۴۷، ش ۹۵.
- ۱۳۸ . همان، ص ۴۵۰، ص ۱۱۲.
- ۱۳۹ . همان، ص ۴۵۲، ش ۱۲۳.
- ۱۴۰ . همان، ص ۴۵۲، ش ۱۲۴.
- ۱۴۱ . ميراث جاودان، سال هفتم، ش
۴، ص ۱۱۶.
- ۱۴۲ . مجموعه مقالات همایش
اصفهان و صفویه، ج ۱، ص ۱۵.
- ۱۴۳ . اوقاف الحرمين الشريفين، ص
۴۲۵ به بعد.